

**Романтична спрямованість естетичних поглядів
Пантелеймона Куліша.**

У статті представлена спроба реконструкції романтичних образів і мотивів присутніх у творчій спадщині П. Куліша. Особлива увага приділяється мотиву світла, Сходу, образу поета-пророка тощо. Наголошується на етнокультуротворчому потенціалі літературної спадщини українського письменника.

Ключові слова: романтизм, мотив світла, мотив Сходу, мотив самотності, образ поета-пророка, топос просторовості, етнокультуротворчість.

Romantic orientation of Panteleymon Kulish aesthetical looks.

This article is an attempt of reconstruction of romantic ideas and motives presented in the creative inheritance of P. Kulish. The special attention is paid to motives of light, the East, the look of poet-prophet and others like that. It is marked on ethnocultural potential of literary inheritance of the Ukrainian writer.

Key words: romanticism, motives of light, motives of the East, motives of loneliness, offenses of poet-prophet, topos spatialness, ethnocultural activity.

Дослідження творчості Пантелеймона Куліша репрезентоване значною кількістю праць, які являють собою відповідні пошуки в історичній, філософській, культурологічній, релігієзнавчій, літературознавчій та фольклористичній галузях. Перші праці, звернені до постаті П. Куліша, представлені іменами Б. Грінченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Є. Кирилюка, О. Маковея, В. Шенрока. Особливо добре простежується зацікавленість вітчизняних і зарубіжних вчених біографією мислителя та його епістолярною спадщиною. Серед них можемо назвати О. Грушевського, О. Дорошкевича, В. Петрова, В. Терлецького. До творчого

доробку, а також художнього змісту, стилістики та жанрових ознак творів письменника зверталися М. Бойко, М. Зеров, Є. Нахлік та інші.

Поряд із вітчизняними дослідниками до студіювання творчості П. Куліша залучаються й зарубіжні науковці – Ю. Бойко-Блохін, Г. Вібе, О. Федорук та інші.

Останнім часом в Україні значно зріс інтерес до творчої спадщини П. Куліша у молодих дослідників. Була захищена низка дисертаційних робіт з філософії: В. Владимирової, К. Ісаєнко, Г. Поперечної, А. Сініциної. Досить ґрунтовною працею є монографія М.П. Бойка “П. Куліш: осмислення творчого спадку” (1997), в якій автор частково торкається естетичної проблематики, а саме – романтизму П. Куліша, проте авторський підхід до естетичних поглядів письменника здебільшого літературознавчий.

Як бачимо, творча спадщина П. Куліша є предметом зацікавленості багатьох науковців. Метою статті є аналіз образів і мотивів, представлених у творчій спадщині мислителя. Зазначимо, що П. Куліш був яскравим представником романтичного напрямку у літературі. Про це, перш за все, свідчать результати проведеного аналізу образної системи творів українського письменника. Так, евристичним виявився світоглядний ірраціоналізм, який корінився у Кулішевому кордоцентризмі, а домінуючими образами-архетипами постають „Дух”, „душа”, „серце”, „світло”, „темрява”, „Україна”, „поет-пророк”. Деякі з них розглянемо більш детально.

Отже, наскрізним у літературній спадщині П. Куліша є мотив світла – традиційний у мистецтві узагальнюючий символ всього доброго, духовно-піднесеного. Письменник навіть виносить цей образ-символ у назву своєї поетичної збірки “Досвітки”, що говорить про визначальне місце світла в естетичному дискурсі і художньо-образній системі мислення митця. На думку О. Астаф’єва, образ досвітоків тісно пов’язаний із язичницькою традицією культури Київської Русі [1]. Так, світло втілюється у слов’янському Даждьбозі, який визначається Б. Рибаківим як божество

світла, сонця та продавець благ. Світло, як початок Всесвіту, знаходимо і у “Слові о полку Ігоревім”.

Відомо, що у християнській традиції світло також має сакральне значення, адже згадуємо: “І сказав Бог: “Хай станеться світло”. І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, – і Бог відділив світло від темряви” (Перша Мойсеева Книга Буття). У візантійській естетиці світло було субстанційною основою краси.

Мотив світла у П. Куліша виступає в прямому і переносному значеннях. Збірка “Досвітки” розпочинається із “Заспіва”: “Удосвіта встав я... темно ще на дворі...// Де-не-де по хатах ясне світло сяє,// Сяє ясне світло, як на небі зорі...// Дивуюсь, радію, у серця питаю:// “Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?” [6, с.266]. В цих поетичних рядках “світло” виступає як бажана мрія, воно має скритий сенс, пов’язаний із вірою в майбутнє України. Доба П. Куліша, – це в переносному сенсі досвітки нації, народу, держави, в якому зароджується надія, але світло ще не панує.

Необхідно зазначити, що цей факт породжує і протилежний мотив темряви, який інколи навіть домінує над мотивом світла у поетичному доробку письменника. Особливо наочно це простежується у збірці “Дзвін”. Темрява виступає як щось страшне, гнітюче, вона поневолює людину, присипляє її свідомість, лишає зору. Поширені вислови “рабська тьма”, “демон тьми”, “темрява тлетворна”. Темрява інколи ототожнюється із туманом: “І руський світ окрив туманом Сатана” [6, с.446]. Весь світ, від хутірської хатини до Всесвіту, страждає від темряви: “сутемряві хати”, “затемнілий світ”, “темно на дворі, зоря не зоріє”, люди “вік вікують свій у тьмі”. Вона не є нейтральною, необразливою, а породжує зло, яке втілюється у нерозумності, дикості, прагненні до помсти та руйнівному інстинктиві. Темрява активна, вона “кохається в руїнних ідеалах...” [6, с.481]. У Кулішевому мотиві темряви чітко простежується песимістична компонента, що з’являється в естетиці романтизму. Але темрява не в змозі вбити надію,

яка породжує світло: "...руський світ грядущий// Очима зрячими крізь темряву вбачав" [6, с.469].

Зрештою, із мотивом світла пов'язаний образ України, у площині якого розвиваються дихотомії "світло – темрява", "життя – смерть". У Куліша живе надія на світле майбутнє України, але ця надія пов'язана із піднесенням "народного духу": "Ти ж, паньматусю, перед Богом вічним,// Мов перед сонцем раняшня росина,// Засяєш знову духом предковичним,// Безсмертна мати бідолахи сина" [6, с.438]. Віра у воскресіння Батьківщини не полишає письменника навіть у найскрутніші часи: "Умерла ти, матусенько Вкраїно", але все ж таки "Воскреснеш, нене, встанеш з домовини" [6, с.438, с.439].

Як бачимо, П. Куліш бере на себе місію пророкування, у зв'язку із чим у нього згодом народжується романтичний образ поета-пророка: "Озвітеся ж, струни, в серцях тих високих,// Що в мир уселили поети й пророки" [6, с.450]. До нього він звертається у поезіях "До кобзаря", "Слово правди", "До Шекспіра", "До рідного народу", "До Шевченка", "Дума сама", "Дума про татарина й орапа" тощо. Поет ототожнюється із пророком, а усвідомлення себе як поета примушує П. Куліша осмислювати свою позицію і призначення як митця – громадянина і культурника.

У цьому сенсі точка зору П. Куліша близька до пізнішої позиції Т. Еліота, який у ХХ ст. писав: "Можна сказати, що обов'язок поета як поета перед своїм народом не є головним: його прямим обов'язком є його мова; по-перше він мусить берегти її, а по-друге, розвивати і вдосконалювати" [4, с.86]. Це підтверджується і рядками українського поета із "Думи про татарина й орапа", де він, прославляючи О. Пушкіна, схиляє голову перед його величним внеском у розвиток російської мови: "Нам Пушкін виспівав на лад архітектурний// І руську восхваляв на всі царства судьбу,// І викував новий язик літературний,// Мов бубон – тулумбас, мов золоту трубу" [6, с. 471].

Але, маючи такі високі цілі, образ поета-пророка у П. Куліша здебільшого має бунтівливу, неприкаяну душу. Така його позиція пов'язана

із усвідомленням особливого, на відміну від громади, місця поета у світі: “А другий був поет великий і літав// Аж надто високо понад людьми за хмару”, чи “Поети, мов Боги, ні на що не вважають// І пісню зорнюю про дольний світ співають” [6, с.453, с.490].

Тут присутній так само характерний для естетики романтизму духовний порив поета – піднесення над реальністю, яка не відповідає ідеалові. Небажання примирення із пересічністю соціального буття призводить до культу індивідуальності. Маючи “високі серця”, поети ближчі до Божої істини, але наслідком цього інколи є суперечливість між піднесеною поетичною душею і буденним реальним світом. Відповідно до естетики романтизму породжується мотив самотності, бо характерним для українського поета стає прагнення до усамітнення. П. Куліш згадує, як одного разу, вирвавшись із Петербурга в Україну, його охопив стан спокою, чисте і просте почуття здійснення найвищої радості. Описуючи це “просте почуття бування”, митець звертається до порівняння цього стану з пушкінським “ключем забуття”, що втамовує жар серця. Для П. Куліша такий стан стає джерелом всіх радощів, всіх поетичних рухів серця. Так зароджується ідея життя-бування на Хуторі, поряд з природою, на самоті, що дає справжнє поетичне натхнення, без якого існування митця не має творчого сенсу і плідних результатів.

На думку В. Петрова, мрія про хутір у Пантелеймона Куліша – це відгомін романтичної теми “острова”, яку ми знаходимо практично в усіх російських та західно-європейських поетів 1820-1830-х років. Цитуючи О. Пушкіна, Куліш стверджується в неминучій потребі для себе, як для поета, наблизитися до природи, з’являється навіть мотив “втечі”: “Убегать” – для меня это составляет насущную потребность жизни” [9, с.41]. “Береги пустинних хвиль” П. Куліша – це хутір, тобто здебільшого усамітнення від цивілізації, можливість не відволікатися від головного в житті-буванні. Ця болюча потреба “втечі” виникає й живе, на думку П. Куліша, у кожного справжнього поета.

Куліша цікавлять романтичні ідеї сенсу художньої творчості, у зв'язку з чим його вражає думка про естетичну позицію самотності поета. Куліш ще і ще раз переосмислює ідею П. Плетньова стосовно високого ідеалу, що дарма поет шукає в людях. На думку російського теоретика, такий ідеал можна віднайти тільки у самому собі. Скоріш за все, саме це вплинуло на формування мотиву “втечі” у творчості українського митця. П. Куліш прагне зрозуміти, в чому полягає зв'язок між поетом і людьми. Можливо, усвідомлення приходить до нього як через творчість О. Пушкіна, так і філософію мистецтва П. Плетньова: “Все, что в нем (поэте) добро и законно, непременно найдет себе законную оценку, то есть совпадет с гармониею добра и красоты, которая царствует в роде человеческом при всей видимой его беспорядочности” [7, с.36-37].

Знову звертаючись до автобіографічного, як вважає О. Дорошкевич, роману П. Куліша “Евгений Онегин нашего времени”, знаходимо рядки, спроможні відкрити завісу таємниці образного мислення і світогляду поета. Саме автобіографізм твору дає можливість розцінювати представлені в ньому ідеї героя, як естетичні погляди самого письменника, текстуальну артикуляцію його дискурсу. Взагалі автобіографізм – типова риса творчості ліричних письменників, в якій відбивається їх власне світорозуміння. Такі твори досить часто стають сповіддю, як зазначав Гете у класичній “Поезії і правді”: “Усі мої твори – тільки уривки однієї великої сповіді” [3].

Наповнюючи суху біографічну схему твору живим образним змістом, П. Куліш у своєму романі висловлює популярні на той час естетичні ідеї. Розмірковуючи над проблемою творця і творчості, автор роману значну увагу приділяє осмисленню призначення поета, який, на розповсюджену тоді пушкінську думку, є романтичним “втіленням високих дум”: “Поэт, священный жрец искусства,// Сосуд душевной красоты!// Какой прекрасный пламень чувства// Людям приносишь в жертву ты// Побереги свои роптанья,// Живого сердца излиянья// Для наших жизненных сует// Хорош делец, а не поэт.// Порой мы слушаем охотно// Вслед улетаем за тобой;// Но лишь

умолкнешь, беззаботно// Повеся голову идем// По-прежнему своим путем” [5, с.178].

Поет для П. Куліша, – учитель, пророк, який має особливий дар, він відрізняється від звичайної людини високим злетом думок і чуттів, відтак, його не завжди розуміють, вважаючи дивним, а інколи й смішним. Але поет має можливість бачити те, чого не бачать інші люди. Він мрійник, що знайшов радість в усамітненні. В романтичному образі “пустельника” П. Куліш малює П. Плетньова. І знову простежується мотив “втечі” від буденного життя, яке не влаштовує щирого поета. Але для натхнення поетові важливо бути в оточенні близьких за духом людей. П. Куліш надає цьому великого естетичного значення. Атмосфера, друзі, навіть місце, в якому перебуває творча людина, мають особливий для мистецтва сенс.

Автор роману “Євгеній Онегин нашого времени” підкреслює естетичний вплив поета на оточуючий світ, у такий спосіб виходячи на проблему геніальності як провідної в романтизмі. Український мислитель вважав, що якщо людина геніальна, то її дух живе в місцях, де вона перебувала, ще довгий час по тому, і своєю натхненною силою впливає на людей, запалюючи в них дух творчості та тяжіння до вищих ідей.

У зв’язку із мотивом втечі, що перманентно присутній у творчій спадщині П. Куліша, виникає ще один пов’язаний із цим образ – образ Сходу, на який, не відхиляючись від романтичних позицій, а навпаки, стверджуючи їх, поет спрямовує свій естетичний погляд. Підтвердження цьому знаходимо у Кулішевих творах “Дума про татарина й орапа”, “Маруся Богуславка”, “Магомед і Хадиза” тощо.

На романтичну ідею вивчення східних впливів пізній Куліш виходить, оцінюючи історичне “буяння” свавільного запорізького козацтва, пояснюючи його азійськими впливами (кримсько-татарськими і турецькими). Звідси певне негативне ставлення до Сходу як символу завойовництва і невільництва. “Азіятство” для письменника було пов’язане не лише із свавільним, войовничим, “руйнівним” духом, а й з відсутністю

демократичних свобод, тоталітарним тиском держави, бюрократичними перешкодами розвитку культури тощо. Письменник трактував монгольські (татарські) впливи на Русь однозначно як негативний фактор. П. Куліш вважав, що етнопсихічним чинником виникнення козацтва було “отруєння” української “доброї”, хліборобсько-християнської крові “поганою” азійською (хоча ми знаємо, що ставлення митця до феномена козацтва неодноразово змінювалося). З одного боку, він подає “азіятство” як рису агресора, як чужу, ворожу українському народові силу, що протягом віків загрожувала йому поневоленням. Але, з іншого боку, визнає існування факту позитивних культурних впливів, наприклад, вважаючи, що вплив татарських кочовиків виявився і у віротерпимості козаків і в організації своєрідної козацької республіки.

Підхід, згідно з яким певні етноси подавалися як носії чужого духу та ідей, не прийнятних, в уяві автора, для його рідної нації, уже траплявся в українській і російській літературі першої половини XIX ст. Однак треба наголосити, що критерієм для П. Куліша у ставленні до Сходу та його народів були не расові упередження, а культурні цінності, що відповідало духові романтизму та породжувало орієнталізм у науці та мистецтві.

У цьому напрямку і розвивалась Кулішева наукова думка і естетичний дискурс в останній чверті XIX століття. Він високо шанував здобутки мусульманської культури, а також належно оцінював вагому участь вихідців з татар та інших нехристиянських народів у розвитку державності і духовної культури східних слов'ян. Письменник звертає увагу на те, що траплялися випадки, коли азійська і африканська “дикість” аж ніяк не зашкодили східнослов'янським культурам, а її носії змінилися на краще під православно-слов'янським благородним впливом, набули шляхетності. Маючи на увазі татарське походження дворянського роду Карамзіних і африканське походження Пушкіна у “Думі про татарина й орапа”, Куліш пише: “Татарин і орап між нас переродились, зробились честю нам і славою вовік...” [6, с.471]. Отже, цивілізаційним ідеалом українського письменника

була не самодостатня расова (національна) “чистота”, а єдність поступу національної та загальнолюдської культури.

У контексті романтичного орієнталізму П. Куліш проявляє значний інтерес до культурно-естетичних цінностей азійських, зокрема мусульманських народів. Головним для Куліша стає вирішення спільної для всіх світоглядної проблеми одвічної боротьби в людській історії “духу любові і духу злоби, правди і неправди”. І в національному, і в глобальному масштабі митець не поділяє людей на своїх і чужих, на Захід і на Схід, а апелює до загальнолюдських цінностей. В “Марусі Богуславці” автор спрямовує свої думки не тільки проти “сліпих поводитирів сліпого гайдамацтва”, а й проти православних попів і ченців, католицьких ксьондзів, єзуїтів та уніатів, мусульманських мулл, коли ті розпалювали національний розбрат на ґрунті релігійного фанатизму.

Як романтичний “бунтар”, неодноразово виступаючи проти офіційної церкви, “несамовитий” Куліш боровся за відновлення гуманістичних принципів раннього християнства. Він звинувачує деяких попів у тому, що “релігія любові” в них “обернулась в релігію ненависті гидкої”. Натомість, у “Марусі Богуславці” ідеалізованими образами виступають турецький султан Осман, який мріє “кожній вірі право рівне дати”, і проста українська дівчина, згодом його дружина Маруся – носії вищих загальнолюдських ідеалів як ісламу, так і християнства. В цьому творі Є. Нахлік вбачає Кулішеву ідею ойкуменічного зближення конфесій [8]. Такий підхід є цілком можливим, бо автор поеми орієнтується тут не стільки на національно-релігійні, скільки на загально-гуманістичні цінності. Куліш закликає до романтичного синтезу гуманістичних традицій людства та різних віровчень, стверджує неорелігійне “нововірство” – релігію любові, милосердя, добра, науки, просвіти, культури. На думку українського митця, це може статися, оскільки в основі релігійних почуттів людини лежить універсалістичне прагнення відобразити єдину сутність світобудови в синтетичних формах.

П. Куліш оцінював діяльність різних конфесій в Україні з віротерпимого погляду поширення та засвоєння вселюдської культури [2]. Він з повагою ставився до інших віровчень, а тому й хотів відкрити християнській Україні етичні й естетичні цінності ісламу. Це простежується у таких відомих творах, як “Магомед і Хадиза”, “Маруся Богуславка” та ін., в яких відлунюється зацікавленість письменника мусульманським світом (арабським і турецьким), що, знову наголосимо, є сутнісно характерним саме для європейського романтизму.

Протягом свого творчого життя український письменник втілював ідеї гуманізму, братньої любові і дружби між народами у своїх віршах, поемах, прозових та філософських творах. Він мав ще ширший романтичний задум – створити цілий цикл поем, присвячених складній долі самотньої мусульманської культури. Але, на жаль, повністю цей задум здійснений не був.

Романтично-гуманістичний погляд Пантелеймона Куліша на мусульманську культуру відчувається у зображенні в своїх поемах татар і турків. Як відзначає Є. Нахлік, він одним із перших в українській літературі показує їх як живих людей зі своїми самодостатніми думками і переживаннями, побожністю й гуманністю. Поет доводить, що людська природа, сфера почуттів українців і татар досить близькі, а тому страждання християн здатні зворушити мусульман, викликати в них співчуття. Куліш прагнув не засуджувати мусульман, а зрозуміти їхні устремління.

Водночас романтичний мотив Сходу, виявлений у дискурсі і творчій спадщині П. Куліша, має свої ментально-естетичні особливості. В естетиці європейського романтизму звернення до Сходу перетинається із мотивом втечі від оточуючої дійсності. Це скоріш за все стало поштовхом до пробудження інтересу українського письменника до культур, що розвиваються за іншими законами (зокрема, мусульманської). Але згодом Схід постає перед ним не замріяним, загадковим та невідомим, в якому шукають спасіння від цивілізації, а, навпаки, Куліш намагається наблизити

його до України, зрозуміти українську культуру через діалог зі Сходом. Здійснення ж романтичних мрій може відбутися тільки за умови інтеграції вищих культурних цінностей, і місію зустрічі двох світів бере на себе український письменник, коли вважає, що істинний шлях людства єдиний, бо єдиний у нього вселенсько-космічний код, виражений у схожості почуттів.

Прагнення до ойкуменічної гармонії породжує в естетичному дискурсі П. Куліша акцентований топос просторовості, який виражається в образах-архетипах: “море”, “океан”, “широке поле”, “безкінечність”, “незліченність”. До ідеї просторовості додається також архетипний топос часу, поданий через образи: “плинність”, “віковічність”. Ідеї часовості та безкінечного простору, до речі, органічно входять у світогляд романтиків і стають однією (хронотопною) із філософських характеристик їх естетики. З особливою силою це утверджується в романтизмі завдяки гострому історичному відчуттю, який також представлений у літературній спадщині П. Куліша (“Чорна рада” є, як відомо, першим історичним романом в Україні, яким письменник заклав основи історичного жанру). У Куліша час поєднується із простором; виникає хронотоп Духу: “Туди вони плывуть по морю віковічним, // По морю справді вже без краю й без кінця. // Нема там берегів, як временам тим вічним, // Що в тих витає дух животвору Отця...” [6, с.465].

У цьому зв’язку слід згадати мотив дороги, яка хронотопно виступає у П. Куліша в якості зв’язку простору і часу. Згадаємо, що природа для романтичного дискурсу втаємничена, ірраціональна і загадкова, але соціальна дійсність не відповідає бажаному ідеалу і протистоїть природній людині. Відтак дорога постає не тільки як шлях втечі чи пошуку досконалішого світу, вона виступає і як шлях особистості до всесвіту своєї неповторно-індивідуальної душі. З цього приводу звернемося до “Хутірської філософії...” П. Куліша, де є представленим авторський варіант такої дороги, єдино вірної, з точки зору мислителя, – дороги, що веде на романтичний Хутір. Хуторянство, як зазначає О. Шокало, не маргінес українського життя, як і досі його тлумачать деякі науковці. Це те природне середовище, де

прояснюється думка, де зріє духовне осереддя людини і народу, відкривається правда про все, що було, що є й буде у цьому житті. Для П. Куліша “Хутір” стає втіленням живого образу природного і духовного центру земного буття, де людина досягає просвітлення, й “людське серце творить шанувитий побит”. На Хуторі серце очищається в милосерді та любові і стає храмом Божим. Відтак, все згармонізовується: простір і час, бажане і реальне, відступає “світова скорбота”, бо пізнається Істина. Там людина спроможна здійснити своїм земним життям програму “Всеєдиного Ладу”, в чому й полягає романтичний сенс її приходу у цей світ. Але, попри те, що П. Куліш зробив реальну спробу дійти до кінця цього шляху, його життя на хуторі Матронівка не зреалізувало бажану мету. Тому актуальність “дороги” зберігалася у Кулішевих творчо-естетичних пошуках до кінця його життя, як позиція українського культуротворення.

Коротко підсумовуючи вищесказане зазначимо, що естетичний дискурс П. Куліша формувався і виявлявся на основі романтичного світогляду. Проаналізовані нами мотиви, образи і топоси творчості письменника ще раз підтверджують романтичну спрямованість його творчої спадщини і стають текстуальним матеріалом для реконструкції естетичних поглядів і позицій українського мислителя в етнокультуротворчості.

Використані джерела:

1. Астаф'єв О. Маленькі трагедії Пантелеймона Куліша: мотиви, топоси, семантика / О. Астаф'єв // Українська мова та література. – 2001. – Число 44. – С. 12-14.
2. Войтюк А. Символ віри Пантелеймона Куліша / А. Войтюк // Віче. – 1997. – № 3. – С. 120-127.
3. Гете И.-В. Собр. соч.: в 10-ти т. / И.-В. Гете. – М.: Художественная литература, 1980. – . – Т. 10: Об искусстве и литературе. – 1980. — 511 с.
4. Еліот Т.С. Соціальна функція поезії / Т.С. Еліот // Вітрила-88: Альманах. – К.: Молодь, 1988. – С. 128-137.

5. Кулиш П. Евгений Онегин нашего времени / Пантелеймон Кулиш // Збірник праць Комісії для видання пам'яток новітнього письменства [За ред. С Єфремова, О. Дорошевича] – К., 1927. – 200 с.
6. Куліш П. Твори: в 2-х т. / Пантелеймон Куліш. – 2-е видання. – К.: Наукова думка, 1998– . – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. Нахліка; ред. М. Бернштейн. – 752 с.
7. Куліш П. Щоденник / Пантелеймон Куліш. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – 87 с.
8. Нахлік Є. П. Куліш. До 170-річчя від дня народження / Євген Нахлік. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
9. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість / Віктор Петров. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Т. 1. – 572 с.